

*En undersøkelse av arbeidernes boliger på
Sagene i første halvdel av 1890-årene*

HIS3090

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Våren 2014

Jørgen Abrahamsen

Antall tegn (uten mellomrom): 23 568

1.1 Innholdsfortegnelse

1.1	Innholdsfortegnelse	s. 2.
1.2	Innledning	s. 3.
1.3	Tidligere forskning	s. 3.
1.4	Arbeiderne og boligproblemet i Kristiania	s. 5.
1.5	Sagene – historikk	s. 6.
1.6	Sagene: Arbeidernes boliger tidlig i 1890-årene	s. 7.
1.7	Kjøkken	s. 8.
1.8	Leilighetenes byggemateriale	s. 9.
1.9	Boligforholdene totalt	s. 10.
1.10	Fukt og kulde: en gjenganger	s. 11.
1.11	Konklusjon	s. 14.
1.12	Litteraturliste	
	a. Trykte kilder	s. 15.
	b. Sekundærlitteratur	s. 15.

1.2. Innledning:

I denne oppgaven skal jeg undersøke hvordan boligforholdene var på Sagene i 1890-årene. Jeg vil bruke undersøkelser rundt arbeiderklassens levekår fra denne tiden. "Flukten fra landsbygda" førte til boligkamp i hovedstaden og boligprisene steg med tiden. Dette var et problem for arbeiderne med deres lave inntekter. Min problemstilling er som følgende: *Hvordan var arbeidernes boligforhold på Sagene tidlig i 1890-årene?*

Jeg fikk ideen etter å ha lest i Edvard Bulls arbeiderminner fra 1950- og 1960-tallet. Jeg ønsket å undersøke et avgrenset område, og i tillegg se på variasjonen innad i arbeiderklassen innenfor dette området. En av årsakene til at jeg valgte akkurat Sagene var bydelens historie og betydningen i den industrielle utviklingen. Jeg vil bruke Axel Holsts boligundersøkelse, publisert i 1895, som hovedkilde i denne oppgaven.

Når det gjelder tidsperioden har jeg hovedsakelig valgt 1890-årene av to grunner: For det første finnes det gode kilder som kan brukes for å kartlegge situasjonen. For det andre er perioden interessant i forhold til de mange offentlige spørsmål om boligpolitikk og ikke minst om arbeidernes leveforhold. Spørsmålene som ble drøftet i Europa, ble nå for alvor også diskutert i Norge. Kommunens og statens rolle i boligbyggingen og selv-eie eller leie, var to saker som ble diskutert.

Før jeg kommer til selve undersøkelsen av Sagene, vil jeg gjøre rede for noen grunnleggende faktorer. Jeg vil først gå inn på tidligere forskning på feltet. Videre vil jeg gi en kort redegjørelse rundt boligsituasjonen i Kristiania etter 1850. Deretter vil jeg gi en kort presentasjon av Sagenes historie og betydning. I undersøkelsen av arbeidernes boligsituasjon på Sagene tidlig i 1890-årene, har jeg valgt å legge vekt på kjøkken, byggemateriale og helhetsstandard. Jeg ønsker å vise boligenes mangler, og ikke minst variasjonen innad i arbeiderklassen i denne perioden.

1.3. Tidligere forskning:

I boken *Sosialhjelpstaten blir til: Norsk sosialpolitikk 1720-1920*, behandler Anne Lise Seip boligsituasjonen hvor hun blant annet tar opp den store bolignøden. Organisert boligbygging var frem til 1890 hovedsakelig et filantropisk tiltak. Det ble opprettet aksjeselskaper, først i 1851, og boligfilantropien skapte noen få "oaser i ørkenen" (Seip, 1994, s.245-247). Hovedtendensen var likevel at det endte på det ideologiske plan. I tillegg opprettet noen bedriftsledere arbeiderboliger for sine arbeidere, ofte nærme arbeidsplassen. Hjula verksted, under ledelse av Halvor Schou,

oppførte arbeiderboliger for sine arbeidere i Sagveien (Myhre, 2000, s.37-38). Seip (1994, s.247) forteller at problemene rundt bolignøden ble erkjent, men forslag til lønnsomhet og akseptable priser ble aldri realisert. Boligproblemet forble en politisk debatt og arbeidernes krav ble stadig sterkere. At boligproblemene måtte tas på alvor var det enighet om, spørsmålet var bare hvordan (Seip, 1994, s. 248).

Erling Anninassen har også skrevet omfattende om boligpolitikken utvikling, med vekt på boligkooperasjonens framvekst. Anninassen presenterer blant annet boligkooperasjonens forløpere. I Christiania Arbeidersamfund kom man i 1865 frem til resolusjoner om etablering av kooperative byggelag. Dette byggelaget var det første i Norges historie, men det ble aldri noe mer enn ideer (Anninassen, 1991 s.40). En annen kooperativ bygge-forening var Christiania Selvbyggerforening i 1870-årene. De hentet inspirasjon fra Danmark hvor medlemmene betalte et ukentlig beløp (Anninassen, s.43). Ifølge Anninassen (1991, s.44) ble heller ikke denne foreningen noen suksess da det var "få arbeidere som søkte til den nye boligsparekassen." Hovedårsaken til dette var arbeidernes økonomiske kapasitet. Krav om kommunalt ansvar for boligbygging kom først i 1880 årene. Kravene ble liggende en periode, men i 1896 bevilget kommunen, for første gang i historien, penger til boligbygging (Anninassen, 1991, s.51-54).

Når det gjelder undersøkelser av 1800-tallets boliger i Kristiania, var Eilert Sundt en pioner. I 1858 utga han boken *Om Piperviken og Rusløkbakken: Undersøgelser om Arbeidsklassens kaar og Sæder i Christiania*, hvor han undersøkte arbeidernes levekår og deres trehus med elendige sanitære forhold.

Av nyere forskning har Jan Eivind Myhre bidratt med omfattende undersøkelser av Kristianias utvikling og historie. I 1990 ga han ut et av bindene i serien Oslo Bys Historie, hvor han tok for seg Kristianias utvikling i perioden 1814-1900. Når det gjelder boligsituasjonen, legger Myhre særlig vekt på framveksten av skillet mellom øst og vest, og ikke minst forskjellene som kom til å prege dem. Myhre (1978) publiserte også en omfattende undersøkelse av Sagene i perioden 1801-1875. I undersøkelsen ser en at Sagenes industrielle utvikling gikk fra å være basert på sagbruk og kornmøller, til å omfatte mer moderne industri (Myhre, 1978).

Edvard Bull publiserte i 1961 en artikkel i St Hallvard med fokus på Grünerløkka. I artikkelen kom han frem til at bydelen i 1890-årene kunne karakteriseres som "beste østkant." Han brukte hovedsakelig boligforholdene for å komme frem til dette. Sognene på vestkanten var i en egen klasse, men sammenlignet med de andre sognene på

østkanten kom Paulus sogn best ut med lavest boligtetthet (Bull, 1961, s.300). Grünerløkka skilte seg ut da: "To-roms leiligheter var den mest karakteristiske boligformen... og dette gir strøket et særpreg både i forhold til bydelene fra Sagene til Kampen, der ett-roms leiligheter dominerte..." (Bull, 1961 s.299). Totalt var: "...boligforholdene...gjennomgående mindre usle enn i de andre strøkene øst for Akerselva..." (Bull, 1961, s.301).

Kari Hoel Malmstrøm undersøkte Sagveien og Maridalsveien. I boken *Fabrikk og Bolig ved Akerselva* (1982) tok hun blant annet for seg gatenes utvikling fra ca. 1800 og frem til århundreskiftet. Hvem som bodde i gatene, hvordan de bodde og hva de arbeidet med var noen av spørsmålene hun tok opp. Malstrøm viste blant annet til at folk i 1890 ikke bodde like tett som tidligere. Var dette et tegn på bedre boforhold? Ikke nødvendigvis. "Det tette industribeltet" hadde blitt mer påtrengende enn tidligere, og dette resulterte i et boligområde hvor det var lite attraktivt å bo (Hoel Malmstrøm, 1982, s.165). Folk flyttet altså fra Sagveien og Maridalsveien for å slippe unna røyk og støy rundt fabrikkene, slik ble det bedre plass for de som kanskje ikke hadde råd til å flytte på seg.

1.4. Arbeiderne og boligproblemet i Kristiania:

Mellom 1890-1900 økte innbyggertallet i hovedstaden fra ca. 150 000 til ca. 227 000 (Seip, 1994, s.247). Befolkningstilveksten resulterte naturligvis i en sterk boliggetterspørsel, og om bolignøden hadde eksistert lenge ble det ikke enklere for boligsøkerne i dette tiåret. Eiendomsprisene gjorde det nesten umulig for arbeiderne å bygge selv, og de fleste endte opp som leietakere (Myhre, 1990, s.256).

Mangelen på plass var det største problemet. Det var ikke uvanlig at det bodde 3-4 personer på ett og samme rom (Seip, 1994, s.256). Mine utregninger viser at det bodde i gjennomsnitt ca. 3,3 personer per værelse i de gatene Holst undersøkte på Sagene (Holst, 1895). En forklaring på trangboddheten var de losjerende. For mange var det å ha losjerende en ekstra inntekt som sikret at husleia kunne betales (Myhre, 1990, s.222-223).

Andre problemer knyttet til arbeiderklassen var hygiene og de sanitære forholdene. Fukt og kulde var gjengangere. I tillegg var lukten noe de besøkende møtte når de kom til arbeiderstrøkene (Myhre, 1990, s.221). Arbeiderfamiliene som bodde

under slike omstendigheter, ble lettere ofre for epidemiene som i perioder herjet arbeiderstrøkene i hovedstaden (Seip, 1994, s.245).

Enkelte fasiliteter eksisterte, andre fantes det lite av. Myhre (1990, s.376) nevner at innlagt vann stort sett var vanlig allerede i 1860 årene. Vannklosettene eksisterte derimot ikke. Det første forslaget om vannklosett, fremmet i 1894, ble avist av Kristiania kommune. De første vannklosettene ble ikke tatt i bruk i hovedstaden før i 1907 (Kjartan Liven, 1993, s.34). Boliger på vestkanten var som oftest utstyrt med fallrør. Øst for Akerselva var de fleste boliger utstyrt med felles toaletter i bakgården (Myhre 1990, s.376-377). For mange var nok situasjonen lik den i Sagveien 8 der "Vedboder og doer opptok mesteparten av gårdsplassen" (Inge Torstenson, 1993, s.41).

Kjøkken var derimot noe de aller fleste hadde tilgang til mot slutten av 1800-tallet. Likevel var det ulikheter bydelene imellom. Et godt eksempel var kjøkkensituasjonen på Sagene. Ifølge Myhre (1990, s.377) var dette det området hvor færrest hadde eget kjøkken. Han viser til at 90,7% av befolkningen på Sagene hadde eget kjøkken, mens 1,3% delte kjøkken. Sammenligner vi tallene med Kristiania totalt, viser de at hele 95,4 % av byens leiligheter var utstyrt med eget kjøkken (Myhre, 1990, s.377). Kvaliteten på kjøkkenene var derimot varierende.

1.5. Sagene – historikk:

Sagene var lenge et eget næringsdrivende tettsted langs Akerselva tilhørende de "gamle forsteder" (Myhre, 1990, s.191). Det som skilte Sagene fra de nyere forstedene, som Kampen og Vålerenga, var bydelens historie. Sagenes historie strekker seg flere hundre år tilbake i tid. Allerede da Christiania (Ch- ble erstattet av K- i 1877) ble navnet på byen i 1624, ble det snakket om Sagene (Myhre, 1978, s.16). Sagene utviklet seg til å bli en forstad, men bydel ble det ikke før godt inn på 1900-tallet (Myhre, 1978, s.18). Utover på 1800-tallet ble Sagene dratt nærmere hovedstaden i takt med bebyggelsens spredning. Likevel fantes det landområder vest for Sagveien som ikke var bebyggt helt opp til 1870-årene (Malmstrøm, 1982, s.152).

Det er vanlig å snakke om ett Sagene, både vest og øst for Akerselva. Helt frem til 1859 lå kun Vestre Sagene på byens grunn. Etter bestemmelser om byutvidelse ble også østre og nordre Sagene innlemmet, og hele Sagene lå nå innenfor bygrensen. (Myhre, 1978).

Kjennetegnet på Sagene var industrien, noe navnet også indikerer. Sager og møller var de største næringene, og kornmøllene ved Sandaker og Bjølsen er to eksempler (Myhre, 1978, s.60). Kraften fra vannfallene gjorde Sagene egnet til å drive industri (Kari Hoel, 1998, s.11). Den moderne industrien slo for alvor rot etter 1850 og Sagene ble med tiden en typisk industriarbeiderforstad (Myhre, 2000). Av arbeiderne var både kvinner og menn godt representert. Tekstilindustrien var hovedsakelig dominert av kvinner. Kvinnene ”utførte den egentlige produksjonen... mens mennene stelte og vedlikeholdt maskinene, var vakter... og arbeidsformenn” (Bull, 1985, s.259-260). De mannlige industriarbeiderne dominerte derimot i jern- og metallindustriene (Myhre, 1978, s.159).

Rundt 1880 kom trikken til Sagene, og bildet av at Sagene kun var preget av industriarbeidere endret seg noe (Myhre, 1990, s.367). Arbeidere kunne nå arbeide på Sagene og bo i en annen bydel, eller de kunne bo på Sagene og arbeide i andre bydeler.

Fram til 1859 ble det hovedsakelig bygget i tre på Sagene. Sammen med byutvidelsen og innføringen av murtvengen, endret dette seg. Innføringen av murtvengen resulterte i at byggingen stoppet opp. Først på 1880-tallet, og særlig i 1890-årene, kom leiegårdsbebyggelsen i mur for fullt (Myhre, 2000, s.39).

1.6. Sagene: Arbeidernes boliger tidlig i 1890-årene

Ovenfor så vi noen problemer hovedstadens arbeidere var utsatt for og hvordan boligbygging foregikk. I de kommende avsnittene skal jeg undersøke og se hvordan arbeidernes boliger på Sagene var. Hadde de kjøkken? Bodde de i falleferdige trehus? Hvilke mangler preget boligene? Var Sagene ”beste østkant”? Holst undersøkte kun fire gater på Sagene. Det vil derfor være vanskelig å tegne et helhetlig bilde av arbeidernes boliger. Derimot vil tallene fra Holst vise mangler og ikke minst variasjonen blant Sagenes arbeidere. Oppgaven vil hovedsakelig være basert på en kvantitativ tilnærming. Jeg vil likevel benytte meg av noen kvalitative tilnærminger ved å vise til konkrete eksempler for å få variasjonen klart frem.

Det er viktig å huske at kilden jeg benytter meg av, ble utført for nettopp å dokumentere arbeidernes boligproblem. Sunnhetskommisjonen, i samarbeid med Holst, hadde i oppdrag fra Sosialdemokratene å kartlegge boligsituasjonen i Kristiania (Seip, 1994, s.248). Det var derfor de typiske arbeidergatene på Sagene som ble undersøkt.

Undersøkelsen hentet innflytelse og normer fra lignende undersøkelser utført i flere europeiske land (Seip, 1994, s.248). Tross inspirasjonen mente Holst likevel at flere av disse undersøkelsene var lite hensiktsmessige. " ...Den eneste rasjonelle Fremgangsmaade" var, ifølge Holst, å måle leilighetens kubikkmeter og sammenligne dette med antall personer i leiligheten (Holst, 1895, s.1). Dette skulle gi best resultat.

I alt ble 154 leiligheter undersøkt på Sagene. Disse var fordelt på følgende fire gater: Bentsegata (44 leiligheter), Kongsberggaten (42 leiligheter), Åsengata (14 leiligheter) og Vogts gate (54 leiligheter) (Holst, 1895, s.64-65). Et sitat fra Knut Greve rapporterte følgende om boligsituasjonen på Sagene under industrialiseringen: "...Oppe på Sagene var det ikke så aller verst" (Myhre, 1974, s.226). Hvordan stemte dette med boligsituasjonen tidlig i 1890-årene?

1.7. Kjøkken:

Ovenfor så jeg på Myhres redegjørelse om at Sagene var forstaden hvor færrest hadde eget kjøkken. 90,7 % hadde eget, mens 1,3 % delte kjøkken med en annen leilighet. Hvordan stemmer dette med leilighetene Holst undersøkte?

I Bentsegata kom Holst fram til følgende tall. Av 44 undersøkte leiligheter hadde 16 eget kjøkken. Dette tilsvarte ikke mer enn ca. 36% leilighetene. 21 leiligheter (48%) delte kjøkken med en annen husholdning. I fire leiligheter (9%) måtte tre eller flere leiligheter dele kjøkken. Til slutt var det tre leiligheter (7%) som ikke hadde tilgang på kjøkken i Bentsegata (Holst, 1895, s.248-256).

For Åsengata var resultatet følgende: Av de undersøkte leilighetene hadde åtte leiligheter (57%) hvert sitt kjøkken. De gjenværende seks leilighetene (43%) delte kjøkken med en annen husstand (Holst, 1895, s.264-267).

Går vi over til Vogts gate og Kongsberggaten vil vi finne betydelige forskjeller. I Vogts gate hadde hele 40 (74%) av de 54 undersøkte leilighetene tilgang på eget kjøkken. De 14 resterende leilighetene (26%) delte kjøkken med en annen husstand. Ingen av de undersøkte leilighetene var uten kjøkken (Holst, 1895, s.266-277). Sannsynligvis hadde dette en sammenheng med at Vogts gate var preget av nyere murgårder (Holst, 1895, s.65).

I Kongsberggaten hadde 34 leiligheter (81%) tilgang på eget kjøkken. De resterende åtte (19%) leilighetene måtte dele kjøkken med en annen leilighet.

Observasjonene ovenfor gjør det tydelig at kjøkkensituasjonen i de fire gatene ikke stemmer overens med Myhres tall over Sagene. Som helhet kommer det frem at 151 av 154 (98%) leiligheter i en eller annen for hadde tilgang på kjøkken. Det virkelige skillet blir synlig når vi får frem at ca. 64 % hadde eget kjøkken, mens ca. 34 % måtte dele kjøkken med én eller flere leiligheter. Dette betyr imidlertid ikke at verken Myhre eller Holst sine beregninger er feil. Problemet ligger i at Holst ikke undersøkte alle leilighetene i verken Bentsegata, Åsengata, Vogts gate, Kongsberggate eller Sagene generelt. Vi mangler informasjon om en hel del "bedrestilte" leiligheter, men også leiligheter som ikke hadde kjøkken. Et annet problem er at Myhre ikke oppgir hvilke kilder han brukte for å komme frem til sine tall. Han (1990, s.376) forteller kun at de beskriver situasjonen "ved århundreskiftet." Mye skjedde i perioden mellom Holsts undersøkelse og århundreskiftet. Kristiania opplevde blant annet en byggeboom (ca. 1894-1899) etter at Holst la frem sine funn. En mulig forklaring på forskjellen mellom Holsts og Myhres tall kan være at det i denne perioden ble bygget mye på Sagene og Bjølsen (Myhre, 1990, s.363). Nye boliger betød ofte eget kjøkken. Det hele gjør det vanskelig å danne et helhetlig bilde av arbeidernes tilgang på kjøkken. Likevel viser Holsts undersøkelse at flesteparten av arbeiderne i de fire gatene hadde tilgang på kjøkken. Variasjonen lå derimot i om en måtte dele kjøkken med andre familier og leiligheter, eller ikke. Kjøkkenstandarden i leilighetene er det vanskelig å si noe om, da den ikke har blitt beskrevet ytterligere av Holst.

1.8. Leilighetenes byggemateriale:

Murtvengen og dens reguleringer gjorde det vanskelig, og ikke minst kostbart, for Kristianias arbeidere å opprette egne boliger. Ser vi bort fra byggeboomene, ble det bygget lite på Sagene etter 1859. Resultatet var framveksten av de "nye forstedene" utenfor byen hvor murtvengen ikke gjaldt. Hvilken innvirkning hadde murtvengen? Hva slags bebyggelse fantes på Sagene i 1890 årene? Hva var mest karakteristisk for arbeiderklassen?

Holsts undersøkelse viser at det på Sagene fantes alt fra murgårder til små plankehus. Tar vi med alle de 154 undersøkte leilighetene får vi følgende oversikt: 80 leiligheter fantes i murgårder (17 i Bentsegata, 9 i Kongsberggaten, 54 i Vogts gate og ingen i Åsengata). 32 leiligheter befant seg i bygninger av utmuret bindingsverk (18 i Bentsegata og 14 i Kongsberggaten). De resterende 42 leilighetene var bygd i en eller

annen form for treverk (9 i Bentsegata, 14 i Åsengata og 19 i Kongsberggaten).

Trehusene varierte fra å være enkle "plankehus" til "tregaarder" (Holst, 1895).

Funnene viser at det fortsatt eksisterte en god del trebebyggelse på Sagene tidlig i 1890-årene. Typisk for Sagene var å bygge små trehus, særlig langs Akerselva, frem til 1859 (Myhre, 2000, s.37). Betød dette at trebebyggelsen som eksisterte på Sagene var eldre enn murtvengen?

Et problem er at Holst ikke oppgir noe årstall for når boligene ble bygd. Vi mangler informasjon og vet derfor ikke om leilighetene i Bentsegata, Kongsberggaten og Åsengata var oppført før eller etter at murtvengen nådde Sagene. Saken er derimot annerledes for Vogts gate. Her var alle leilighetene i murgårder og vi så ovenfor at Holst fremhevet bebyggelsens nyere karakter. Holst gir ikke nøyaktig årstall for når, men Myhre (2000, s.39) nevner at det ble oppsatt leiegårder i mur rundt Vogts gate og Maridalsveien i 1880-årene.

Et resultat av byutvidelsene i 1859 og 1878, var at områder som ikke hadde vært berørt av murtvengen nå ble dratt innenfor bygrensen. "...byutvidelsene betydde at også små og store klynger av trehus kom innenfor grensene" (Myhre, 1990, s.361).

Trebebyggelsen i Bentsegata, Kongsberggaten og Åsengaten kan, uten sikkerhet, ha vært slike klynger som allerede eksisterte før murtvengen nådde Sagene.

Dette bør nødvendigvis ikke være den eneste forklaringen på hvorfor det fantes trebebyggelse i disse gatene. I sammenheng med spørsmålet rundt byutvidelsen i 1878, kom forslaget om "...en lemping i bygningsloven" (Myhre, 1990, s.361). Det ble lettere å opprette boliger i en eller annen form for tre. Lempingen innebar tillatelse til å bygge i tre der det allerede fantes en viss trebebyggelse fra før. Lempingen i bygningsloven gjorde det derfor mulig å opprette boliger i tre på Sagene, i hvert fall etter 1878 og frem til 1899 da murtvengen igjen ble skjerpet (Myhre, 1990, s.360-361). Når trebebyggelsen i Åsengata, Bentsegata og Kongsberggaten ble bygget, forblir usikkert. Likevel, som sett over, var det variasjon mellom gatene, og arbeiderne på Sagene bodde i boliger av ulikt materiale. I Holsts undersøkte gater bodde flertallet i murgårder. I neste avsnitt skal jeg se på om det å bo i murgård nødvendigvis betød bedre boligforhold.

1.9 Boligforholdene totalt:

Vi har ovenfor sett på arbeidernes tilgang på kjøkken og materialet boligene var bygget av. Arbeiderklassens boforhold har ofte blitt karakterisert for å være uverdige. I

det kommende avsnittet skal jeg se på leilighetenes standard og hva Holst undersøkelse kan fortelle oss. Var alle de undersøkte leilighetene på Sagene dårligere? Hva skulle til for at en bolig var, for å bruke Holsts egne ord, "udtalt daarlig?"

Av de 154 undersøkte leilighetene, kom Holst frem til følgende resultat: 51 leiligheter gikk under det han (1895, s.64) karakteriserte som "udtalt daarlige." I 16 av disse var forholdene så dårlige at de havnet i gruppen "yderst daarlig." De resterende var "...daarlige i snevrere Forstand..." (Holst, 1895, s.64-65).

1.10. Fukt og kulde – en gjenganger:

Ovenfor har vi sett arbeidernes tilgang på kjøkken og hva slags boliger de bodde i. I dette avsnittet skal jeg rette søkelyset mot manglene som ofte preget arbeiderstrøkene. Holsts undersøkelse viser at Sagene var intet unntak. Hver undersøkte leilighet ble tildelt en anmerkning angående stand og mangler. De største gjengangerne var fukt og kulde. Det skal nevnes at flere leiligheter også var svært mørke, men grunnet begrenset plass har jeg valgt å fokusere på fukt og kulde.

Noen leiligheter var fuktige i mindre forstand mens andre var så fuktige at "Fugtigheden kan konstateres ved første Blik" (Holst, 1895, s.64). Graden av fukt eller kulde er ikke her det viktigste. Det oppsiktsvekkende er at så mange leiligheter var preget av disse manglene. Hvor omfattende var disse manglene på Sagene?

Tallene for de fire gatene viser seg å være svært forskjellige, og variasjonen innenfor arbeiderklassen kommer frem på nytt. I tre av gatene (Bentsegata, Åsengata og Vogts gate) var mer enn 50% av de undersøkte leilighetene preget av å være fuktige og kalde. Av disse kom Bentsegata best ut. Totalt 24 (ca. 55%) leiligheter var preget av disse manglene. 20 leiligheter ble av Holst betegnet som "gode" eller "nokså gode." Bildet endrer seg om vi beveger oss til Åsengata og Vogts gate. Av de 14 undersøkte leilighetene i Åsengata var 13 (93%) preget. Kun én leilighet ble ansett for å møte de laveste kriterier for det som skulle være en akseptabel bolig for en arbeiderfamilie. Denne leiligheten fikk betegnelsen "nogenlunde god leil." På den andre siden var leiligheten "særdeles lav" med en takhøyde på kun 1.8 meter (Holst, 1895, s.265).

Tallene fra Vogts gate er kanskje de mest interessante. Av de 54 undersøkte leilighetene var 36 (ca. 67%) av dem preget av fukt og kulde. I avsnittet om leilighetenes byggemateriale så vi at alle leilighetene i Vogts gate befant seg i relativt nybygde murgårder. Tallene fra Holst tyder på at "heller ikke den nyere Bebyggelse i

denne Menighed kan siges at tilfredsstillende rimelige Krav" (Holst, s.65). Manglene i Vogts gate var likevel ikke så ille at Holst (1895, s.64) kategoriserte leilighetene som "udtalt daarlige." Holst fant kun 51 "udtalt daarlige" leiligheter totalt i sin undersøkelse.

Gaten som kommer best ut i denne sammenligningen er Kongsberggaten. Kun syv (ca. 17%) av de undersøkte leilighetene var preget av å være fuktige eller kalde. Åtte av leilighetene var ganske mørke, mens de resterende 27 leilighetene var "gode" eller "nokså gode." (Holst, 1895, s.256-264).

Hva måtte så gjøres for å ordne opp i boligproblemene på Sagene? Holst delte de "udtalt daarlige" leilighetene inn i tre ulike klasser. Selv om de 36 fuktige leilighetene i Vogts gate ikke ble kategorisert som "udtalt daarlige," ble de likevel klassifisert.

Klasse 1 var leiligheter med mangler som relativt lett kunne forbedres uten drastiske tiltak. Klasse 2 kunne forbedres, men her måtte større tiltak til sammenlignet med klasse 1. De absolutt dårligste leilighetene ble karakterisert som klasse 3. I denne klassen fantes leilighetene som det ikke lønte seg å reparere. Løsningen var riving og nybygging (Andersen, Moe & Wiik,1972, s.22-23). Hvordan var inndelingen på Sagene?

Totalt var 51 leiligheter "udtalt daarlige." 35 var "daarlige i snevrere Forstand" og 16 var "yderst daarlige.". I tillegg fantes 36 fuktige og kalde leiligheter i Vogts gate. Holst har ikke delt leilighetene i Åsengata inn i klasser. I stedet fikk de anmerkningen "ikke bestemt." Årsaken kan ha vært usikkerheten rundt hvilket tiltak som ville være mest lønnsomt. 11 av leilighetene var av sorten "daarlige i snevrere Forstand" og dermed ikke av verste sort (Holst, 1895, s.64).

36 av de undersøkte leilighetene i Vogts gate havnet i klasse 1. I Bentsegata havnet én gård, med én undersøkt leilighet, i klasse 1. Fire gårder, med ni undersøkte leiligheter, havnet i klasse 2. Til slutt havnet seks gårder med 14 undersøkte leiligheter i klasse 3.

Kontrastene kommer frem om en sammenligner med Kongsberggaten. Totalt havnet seks gårder, med 15 undersøkte leiligheter, i klasse 2¹. Ingen leiligheter havnet i verken klasse 1 eller 3. Jeg skal nå bevege meg bort fra helhetsbildet og vise til to familier som bodde på Sagene:

¹ Holst fant kun syv fuktige og kalde leiligheter i Kongsberggaten. De åtte mørke leilighetene ble også tatt med i denne beregningen, derav tallet 15.

En snekkerarbeider i Kongsberggaten bodde i en murgård med kone og ni barn. Leilighetens samlede areal var på 51m². Det er ingen anmerkning på verken kulde eller fukt, og leiligheten har fått betegnelsen "God leilighet" (Holst, 1895, s.256-257).

En annen virkelighet fantes hos en familie i Bentsegata. Her bodde en skomaker i en leilighet i et bindingsverksbygg med kone og fem barn. Leilighetens totale areal var på ca. 16 m². Kjøkkenet er ikke medregnet da familien delte kjøkken med to andre leiligheter. Holst kategoriserte leiligheten som én av de 16 som gikk under betegnelsen "yderst daarlig." I tillegg til å være "yderst sterkt" overbefolket, var leiligheten "utæt og fuktig" (Holst, 1895, s.248-249). Eksemplene tydeliggjør kontrastene og ikke minst variasjonen innenfor arbeiderklassen på Sagene.

Holst sine tall tydeliggjør hvor preget boligene var av fukt og kulde. I Kongsberggaten fantes flere akseptable leiligheter sammenlignet med de andre gatene. Likevel kan en se at leiligheter i denne gaten også var preget av mangler. Tilfellet i Bentsegaten var dårligere, men en så at det også her fantes boliger med akseptabel kvalitet. Jeg har også kommet frem til at det på noen områder ikke var noen fordel å bo i murgårder. På noen områder kan de ha vært mer tilfredsstillende med tanke på kjøkken og plass (værelsene i Vogts gate var i gjennomsnitt større enn i for eksempel Åsengata), men informasjonen om Vogts gate peker i retning at også disse kunne være fuktige og kalde.

Basert på Holsts undersøkelse, finner jeg Knut Greves sitat om boligsituasjonen under industrialiseringen problematisk å benytte på arbeidernes boligsituasjon på Sagene i første halvdel av 1890-årene: Boligsituasjonen var for mange arbeidere langt fra tilfredsstillende. Tallene, representert av Holst, har tydet i denne retning. Mens 67 leiligheter var akseptable, var totalt 87 så dårlige at noe måtte gjøres. Holst (1895, s.65) slo selv fast at: "Skjønt jeg ikke har fundet at kunne opføre saa særdeles mange af de undersøgte Leiligheder i Sagenes Menighed som udtalt daarlige, maa jeg udtrykkelig henlede Opmærksomheden paa, at Tilstanden ligevel i denne Menighed maa betragtes som utilfredsstillende..." Selv om de 36 leilighetene i Vogts gate ikke var "udtalt daarlige" var de så fuktige at noe måtte gjøres. Myhre (2000, s.39) kom selv frem til at "bydelen hang etter i levekår" og fortsetter med at "Sagene menighet var blant de aller dårligste av byens 16 menigheter i boligforhold og levekår... ved århundreskiftet." Tallene fra Holst tyder på at levekårene for mange arbeidere heller ikke var særlig gode fem-ti år tidligere. Hos Bull så vi at to værelser var tendensen på Grünerløkka. Tall fra

gatene Holst undersøkte, viste at kun 30 av 154 leiligheter hadde to værelser på Sagene (Holst, 1895)².

På en side har Holsts begrensede utvalg gjort det vanskelig å bruke undersøkelsen til å beskrive boligsituasjonen for hele Sagene menighet. Likevel har Holsts undersøkelse vært ypperlig til å kartlegge variasjonen innenfor arbeiderklassen og manglene som preget arbeidernes boliger.

1.11. Konklusjon:

I denne oppgaven har jeg sett hvordan boligforholdene på Sagene var tidlig i 1890-årene. Grunnet manglende informasjon i Holsts boligundersøkelse, har det vært vanskelig å tegne et helhetlig bilde av hele Sagene. Likevel har jeg tatt utgangspunkt i hvordan forholdene var i de 154 leilighetene Holst undersøkte. Jeg har fått frem den store variasjonen innenfor arbeiderklassens boliger. I undersøkelsen har jeg kommet frem til, og bekreftet, at tilgang på kjøkken var noe de aller fleste hadde. Forskjellen lå derimot i om man måtte dele kjøkken med andre husstander eller ikke. Vi så også at arbeiderne på Sagene bodde i alt fra små trehus til mer moderne murgårder. Å bo i en murgård betød nødvendigvis ikke akseptable boliger. Den store gjengangeren var fukt og kulde, og eksemplene fra Vogts gate viste at selv ikke nyere murgårder var fri for slike mangler. Til slutt så jeg på hvilken klasse Holst delte leilighetene inn i, og hvor omfattende tiltak som måtte til for å heve kvaliteten på leilighetene. Holst konstaterte at noe måtte gjøres i 51 leiligheter. I 15 av leilighetene var forholdene så utilfredsstillende at riving ble vurdert som eneste løsning. De gjenværende kunne derimot forbedres med større eller mindre reparasjoner. I tillegg burde noe gjøres i de 36 fuktige leilighetene i Vogts gate som havnet i klasse 1. Totalt måtte noe gjøres i 87 av leilighetene Holst undersøkte. Overalt har jeg fått frem manglene arbeidernes leiligheter var preget av, og ikke minst variasjonen innenfor arbeiderklassen. Det virker klart, med tanke på Bulls kriterier om boligstandard og boligtetthet, at Sagene ikke kan sies å ha vært "beste østkant" i første halvdel av 1890-årene.

² Kjøkken er ikke inkludert.

1.12. Litteraturliste:

a. Trykte kilder:

- Holst, A. (1895). "Undersøgelser og Forslag angaaende Arbeiderstandens Boliger i Christiania: beretning, afgiven paa Foranledning af Christiania Sundhedskommission." I *Aktstykker, Christiania commune 1895, Dokument 29*

b. Sekundærlitteratur:

- Annaniassen, Erling (1991). *Hvor Nr. 13 ikke er*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Bull, Edvard (1985). "Eksperimenter med klasseorganisering." I *Arbeiderklassen blir til: (1850-1900)*. (s.252-341). Oslo: Tiden Norsk Forlag
- Bull, Edvard (1961). "Grünerløkka: beste østkant." I Arne Berg (red.), *St Hallvard: Organ for selskabet for Oslo byes vel* (201-301). Oslo: H. Aschehough & Co.
- Hoel, Kari (1998). "Nedre Vøien Spinnere og Hjula Veveri", I *Fremtid for fortiden*, 2, 10-15.
- Liven, Kjartan. (1993). "Avløp og miljø", i *Byminner (Oslo)*, 4, 32-36.
- Malmstrøm, K. H. (1982). *Fabrikk ved Akerselva: et industrimiljø på 1800-tallet*. Oslo: Norsk teknisk museum
- Myhre, Jan E. (1978). *Sagene: en arbeiderforstad befolkes*. Oslo: Universitetsforlaget
- Myhre, Jan E. (1990). *Oslo Bys Historie - Hovedstaden Christiania: Fra 1814-1900*. Oslo: J. W. Cappelens Forlag A.S

- Myhre, Jan E. (2000). "Byer i Byen?" I Gro Røde (red.), *Livet langs elva: oslohistorie fra Sagene, Thorsov, Bjølsen, Iladalen, Sandaker, Åsen* (s.14-39). Oslo: Bydel Sagene-Thorsov
- Seip, Anne Lise (1994). "Eget kjøkken? Boligsaken som sosialpolitikk", i *Sosialhjelpstaten blir til: Norsk sosialpolitikk 1740-1920* (2 utg.). (s.244-256). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag
- Torstenson, Inge. (1993). "Sagveien 8 – en arbeiderbolig på Sagene", i *Byminner (Oslo)*, 4, 40-46.
- Wiik, T., Moe, K. & Andersen, J. A. (1972). *Arbeiderboliger i Oslo: 1850-1872*. Oslo: Arkitekthøgskolen i Oslo.